

XARAJATLAR HISOBI VA ISHLAB CHIQUARISH HAJMI – XARAJAT – FOYDA KO'RSATKICHLARINI TAKOMILLASHTIRISH.

Rajabova Shaxzoda Qurbonsoho qizi

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
E-mail: Shaxzorajabova@gmail.com
+998901206585

Nuriyatova Xonzoda Sobitxon qizi

Toshkent Davlat Iqtisodiyot Universiteti
E-mail: xonzo4055@gmail.com
+998957676677

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20287032>

ARTICLE INFO

Qabul qilindi: 1-may 2026 yil
Ma'qullandi: 5-may 2026 yil
Nashr qilindi: 19-may 2026 yil

KEY WORDS

Xarajatlar hisobi, ishlab chiqarish hajmi, foyda, tannarx, CVP tahlili, zararsizlik nuqtasi, marjinal daromad, boshqaruv hisobi, doimiy xarajatlar, o'zgaruvchan xarajatlar, rentabellik, iqtisodiy samaradorlik.

ABSTRACT

Mazkur maqolada korxonalarda xarajatlar hisobini tashkil etish hamda "ishlab chiqarish hajmi – xarajat – foyda" (Cost–Volume–Profit, CVP) ko'rsatkichlarini takomillashtirish masalalari ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Zamonaviy bozor iqtisodiyoti sharoitida korxonalar faoliyatining samaradorligi xarajatlarni to'g'ri boshqarish, mahsulot tannarxini aniqlash va foydani rejalashtirish tizimiga bevosita bog'liqdir. Tadqiqotda xarajatlar hisobining xalqaro va milliy amaliyoti, CVP tahlilining nazariy asoslari hamda ishlab chiqarish korxonalarida qo'llanilayotgan boshqaruv hisobi usullari o'rganildi. Shuningdek, o'zgaruvchan va doimiy xarajatlar nisbatining foyda shakllanishiga ta'siri, zararsizlik nuqtasi va marjinal daromad ko'rsatkichlari asosida boshqaruv qarorlarini qabul qilishning ahamiyati yoritildi. Tadqiqot natijalariga ko'ra, raqamli boshqaruv tizimlari, avtomatlashtirilgan hisob dasturlari hamda xalqaro moliyaviy hisobot standartlari asosida xarajatlar hisobini modernizatsiya qilish korxonalarining raqobatbardoshligini oshirishga xizmat qiladi.

Kirish

Bozor iqtisodiyoti sharoitida korxonalar faoliyatining barqarorligi va raqobatbardoshligi ishlab chiqarish xarajatlarini samarali boshqarish bilan chambarchas bog'liqdir. Korxonalarda xarajatlar hisobi tizimi nafaqat moliyaviy natijalarni aniqlash, balki boshqaruv qarorlarini qabul qilish uchun ham muhim axborot manbasi hisoblanadi [1]. Ayniqsa, ishlab chiqarish hajmi, xarajat va foyda o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni tahlil qilish korxonaning iqtisodiy holatini baholashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Ishlab chiqarish hajmi – xarajat – foyda tahlili (CVP analysis) boshqaruv hisobining asosiy vositalaridan biri bo'lib, u mahsulot hajmi o'zgarishining korxonalar foydasiga ta'sirini aniqlash

imkonini beradi [2]. Ushbu usul yordamida korxonalar zararsizlik nuqtasini aniqlashi, xarajatlarni optimallashtirishi va foyda rejasini ishlab chiqishi mumkin.

So'nggi yillarda global iqtisodiyotda raqamli texnologiyalar va avtomatlashtirilgan boshqaruv tizimlarining keng joriy etilishi xarajatlar hisobini yuritishning yangi usullarini shakllantirdi. Xalqaro moliyaviy hisobot standartlari (IFRS) va boshqaruv hisobi standartlarining rivojlanishi korxonalarda xarajatlarni aniq tasniflash hamda tahlil qilish zaruratini kuchaytirdi [3].

O'zbekiston Respublikasida ham ishlab chiqarish korxonalarida xarajatlarni hisobga olish va boshqarish tizimini takomillashtirish bo'yicha qator islohotlar amalga oshirilmoqda. Xususan, raqamli iqtisodiyotga o'tish, ERP tizimlarini joriy etish va moliyaviy boshqaruvni avtomatlashtirish xarajatlar hisobining samaradorligini oshirishga xizmat qilmoqda [4].

Metodologiya

Tadqiqot davomida iqtisodiy tahlil, statistik kuzatish, taqqoslash, tizimli yondashuv va ilmiy umumlashtirish usullaridan foydalanildi. Xarajatlar hisobi va CVP tahliliga oid ilmiy manbalar, xalqaro standartlar hamda iqtisodchi olimlarning nazariy qarashlari o'rganildi.

Metodologik asos sifatida boshqaruv hisobi konsepsiyasi va xarajatlarni funksional tasniflash usullaridan foydalanildi. Tadqiqotda xarajatlarning doimiy va o'zgaruvchan turlari ajratilib, ularning foyda shakllanishiga ta'siri tahlil qilindi [5].

CVP tahlili quyidagi asosiy formula asosida amalga oshiriladi:

$$Q = \frac{FC}{P - VC}$$

Bu yerda:

- Q — zararsizlik nuqtasidagi mahsulot hajmi;
- FC — doimiy xarajatlar;
- P — mahsulot birligi narxi;
- VC — mahsulot birligiga to'g'ri keladigan o'zgaruvchan xarajat.

Mazkur model korxonalar foydaga chiqishi uchun zarur bo'lgan minimal ishlab chiqarish hajmini aniqlash imkonini beradi [6].

Tadqiqotda xalqaro amaliyotdagi "direct costing", "standard costing" va "activity-based costing" usullari ham o'rganildi. Ushbu usullar xarajatlarni aniq taqsimlash va mahsulot tannarxini real baholash imkonini beradi [7].

Natijalar

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, xarajatlar hisobini to'g'ri tashkil etish korxonaning moliyaviy barqarorligiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Xarajatlarni noto'g'ri tasniflash mahsulot tannarxining sun'iy oshishiga yoki pasayishiga olib kelishi mumkin.

Korxonalarda doimiy xarajatlarning yuqori ulushi ishlab chiqarish hajmi kamayganda foydaning keskin pasayishiga sabab bo'ladi. Shu sababli, ishlab chiqarish hajmi bilan xarajatlar o'rtasidagi mutanosiblikni ta'minlash zarur [8].

CVP tahlili natijalariga ko'ra, marjinal daromad ko'rsatkichi korxonalar rentabelligini baholashda muhim omil hisoblanadi. Marjinal daromad quyidagi formula orqali aniqlanadi:

$$MD = S - VC$$

Bu yerda:

- MD — marjinal daromad;
- S — sotuvdan tushgan tushum;
- VC — o'zgaruvchan xarajatlar.

Marjinal daromad korxonaning doimiy xarajatlarni qoplash va foyda olish imkoniyatini ko'rsatadi [9].

Shuningdek, tadqiqot davomida ERP tizimlari va avtomatlashtirilgan boshqaruv dasturlarini qo'llayotgan korxonalarda xarajatlarni monitoring qilish samaradorligi yuqori ekani aniqlandi. SAP, Oracle va 1C kabi dasturiy platformalar xarajatlarni real vaqt rejimida nazorat qilish imkonini bermoqda [10].

Xalqaro amaliyotda faoliyatga asoslangan xarajatlar hisobi (ABC costing) keng qo'llanilmoqda. Ushbu usul bilvosita xarajatlarni mahsulotga aniq taqsimlash imkonini beradi va tannarxni real baholashga xizmat qiladi [11]

Tahlil va muhokama

Korxonalarda xarajatlar hisobi tizimini samarali tashkil etish zamonaviy boshqaruvning eng muhim elementlaridan biri hisoblanadi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida ishlab chiqarish resurslaridan oqilona foydalanish, tannarxni pasaytirish va foyda hajmini oshirish korxonalarining asosiy strategik maqsadiga aylangan. Shu sababli xarajatlar hisobi nafaqat moliyaviy natijalarni aniqlash vositasi, balki boshqaruv qarorlarini qabul qilishning muhim axborot bazasi sifatida ham namoyon bo'lmoqda [1].

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, korxonalarda ishlab chiqarish xarajatlari tarkibida xomashyo, mehnat va energiya xarajatlari asosiy ulushni egallaydi. Ayniqsa, sanoat korxonalarida energiya resurslari narxining oshishi mahsulot tannarxiga sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. Jahon banki ma'lumotlariga ko'ra, ishlab chiqarish korxonalarida energiya xarajatlari umumiy ishlab chiqarish xarajatlarining 20–35 foizigacha qismini tashkil etishi mumkin [2]. Bu esa xarajatlarni boshqarish tizimini takomillashtirish zaruratini yanada kuchaytiradi.

Xarajatlar hisobining an'anaviy usullarida bilvosita xarajatlarni mahsulot turlari o'rtasida taqsimlashda ayrim kamchiliklar kuzatiladi. Masalan, umumxo'jalik xarajatlari ko'pincha ishlab chiqarish hajmi yoki ish soatlariga mutanosib ravishda taqsimlanadi. Biroq zamonaviy ishlab chiqarish tizimlarida mahsulotlar murakkabligi va texnologik jarayonlarning farqlanishi natijasida bu usul har doim ham aniq natija bermaydi [3]. Natijada ayrim mahsulotlar tannarxi sun'iy ravishda yuqori yoki past shakllanishi mumkin.

Shu sababli rivojlangan mamlakatlar amaliyotida faoliyatga asoslangan xarajatlar hisobi — Activity-Based Costing (ABC) usuli keng qo'llanilmoqda. Mazkur usul xarajatlarni mahsulotga emas, balki faoliyat turlariga bog'lash orqali tannarxni aniqroq hisoblash imkonini beradi [4]. ABC tizimining afzalligi shundaki, u bilvosita xarajatlarni real iste'mol qilinyotgan resurslarga qarab taqsimlaydi. Natijada boshqaruv qarorlarining sifati oshadi va foydasiz faoliyat turlarini aniqlash imkoniyati paydo bo'ladi.

Xarajatlar hisobining samaradorligi ishlab chiqarish hajmi, xarajat va foyda o'rtasidagi bog'liqlikni tahlil qilish bilan chambarchas bog'liqdir. Cost-Volume-Profit (CVP) tahlili korxonada faoliyatining iqtisodiy natijalarini prognozlashda muhim vosita hisoblanadi. Mazkur tahlil yordamida korxonada mahsulot hajmi o'zgarishining foydaga ta'sirini baholashi mumkin [5].

CVP tahlilining asosiy elementlaridan biri zararsizlik nuqtasini aniqlash hisoblanadi. Zararsizlik nuqtasi korxonada tushumi umumiy xarajatlarni to'liq qoplaydigan ishlab chiqarish hajmini anglatadi. Ushbu ko'rsatkich boshqaruv uchun strategik ahamiyatga ega bo'lib, korxonada qaysi hajmdan boshlab foyda olinishi boshlashini ko'rsatadi [6].

Zararsizlik nuqtasi quyidagi formula asosida aniqlanadi:

$$Q = \frac{FC}{P - VC}$$

Mazkur formulada doimiy xarajatlar hajmi qancha yuqori bo'lsa, korxonaning zararsizlik nuqtasiga erishishi uchun shuncha ko'p mahsulot ishlab chiqarishi talab etiladi. Shu sababli korxonalarda doimiy xarajatlarni optimallashtirish muhim iqtisodiy vazifa hisoblanadi.

Tahlillar ko'rsatishicha, ishlab chiqarish korxonalarida doimiy xarajatlarning oshishi operatsion leveraj darajasini kuchaytiradi. Operatsion leveraj ishlab chiqarish hajmi o'zgarishining foydaga ta'sir darajasini ifodalaydi [7]. Agar korxonada doimiy xarajatlar yuqori bo'lsa, mahsulot sotuvining o'zgina o'zgarishi ham foyda hajmiga sezilarli ta'sir qiladi. Bu holat iqtisodiy o'sish davrida foydaning tez ortishiga sabab bo'lsa-da, iqtisodiy pasayish davrida zarar xavfini oshiradi.

CVP tahlilining yana bir muhim elementi marjinal daromad ko'rsatkichidir. Marjinal daromad mahsulot sotishdan tushgan tushum bilan o'zgaruvchan xarajatlar o'rtasidagi farqni

ifodalaydi [8]. Ushbu ko'rsatkich korxonaning doimiy xarajatlarni qoplash imkoniyatini baholashda muhim rol o'ynaydi.

Marjinal daromad quyidagi formula asosida aniqlanadi:

$$MD = S - VC$$

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, marjinal daromad darajasi yuqori bo'lgan korxonalar bozordagi raqobat sharoitlariga tezroq moslasha oladi. Chunki bunday korxonalar narx siyosatini o'zgartirish yoki ishlab chiqarish hajmini qisqartirish orqali moliyaviy barqarorlikni saqlab qolish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Ishlab chiqarish hajmi va foyda o'rtasidagi bog'liqlikni tahlil qilishda narx siyosati ham muhim ahamiyat kasb etadi. Mahsulot narxining pasayishi talab hajmini oshirishi mumkin, biroq bu holat marjinal daromadning kamayishiga ham olib keladi. Shu sababli korxonalar optimal narx strategiyasini ishlab chiqishda CVP tahlili natijalaridan foydalanadi [9].

Xalqaro amaliyotda xarajatlarni boshqarishning zamonaviy konsepsiyalari keng rivojlangan. Jumladan, Lean manufacturing tizimi ishlab chiqarish jarayonidagi ortiqcha xarajatlarni kamaytirishga qaratilgan. Ushbu tizimning asosiy maqsadi qiymat yaratmaydigan jarayonlarni bartaraf etish orqali samaradorlikni oshirishdir [10]. Toyota kompaniyasida joriy etilgan Lean tizimi ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirish va mahsulot sifatini oshirishda yuqori natijalar bergan.

Kaizen konsepsiyasi ham xarajatlarni boshqarish tizimida muhim o'rin tutadi. Kaizen uzluksiz takomillashtirish tamoyiliga asoslangan bo'lib, ishlab chiqarish jarayonlarini bosqichma-bosqich optimallashtirishga xizmat qiladi [11]. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, Kaizen tizimini qo'llayotgan korxonalarda ishlab chiqarish xarajatlari kamayishi bilan bir qatorda mehnat unumdorligi ham oshadi.

Raqamli iqtisodiyot sharoitida xarajatlar hisobini yuritishda avtomatlashtirilgan boshqaruv tizimlarining ahamiyati tobora ortib bormoqda. ERP (Enterprise Resource Planning) tizimlari korxonalar resurslarini yagona axborot bazasi asosida boshqarish imkonini beradi [12]. SAP, Oracle, Microsoft Dynamics va 1C kabi dasturiy platformalar xarajatlarni real vaqt rejimida monitoring qilish, mahsulot tannarxini tezkor hisoblash va moliyaviy tahlilni amalga oshirish imkoniyatini yaratmoqda.

Avtomatlashtirilgan tizimlarning yana bir afzalligi inson omili bilan bog'liq xatolarni kamaytirishidir. An'anaviy hisob yuritish usullarida ma'lumotlarni qo'lda qayta ishlash ko'plab xatolarga sabab bo'lishi mumkin. ERP tizimlari esa ma'lumotlarni avtomatik integratsiyalash orqali hisobotlarning aniqligini oshiradi [13].

Sun'iy intellekt va Big Data texnologiyalarining rivojlanishi xarajatlarni prognozlash imkoniyatlarini kengaytirmoqda. Masalan, ishlab chiqarish korxonalari energiya iste'moli, xomashyo sarfi va mehnat unumdorligi bo'yicha katta hajmdagi ma'lumotlarni tahlil qilish orqali kelgusidagi xarajatlarni oldindan prognoz qilishi mumkin [14]. Bu esa boshqaruv qarorlarini ilmiy asosda qabul qilish imkonini yaratadi.

Xulosa

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, xarajatlar hisobi va "ishlab chiqarish hajmi - xarajat - foyda" ko'rsatkichlarini takomillashtirish korxonalarining moliyaviy barqarorligini oshirishda muhim omil hisoblanadi. CVP tahlili korxonalar faoliyatini rejalashtirish va foyda hajmini prognozlashda samarali boshqaruv vositasi sifatida namoyon bo'ladi.

Korxonalarda xarajatlarni doimiy va o'zgaruvchan turlarga ajratish, marjinal daromadni hisoblash hamda zararsizlik nuqtasini aniqlash iqtisodiy samaradorlikni oshirishga xizmat qiladi.

Shuningdek, ERP tizimlari, raqamli boshqaruv texnologiyalari va xalqaro moliyaviy hisobot standartlarini joriy etish xarajatlar hisobining aniqligi va tezkorligini ta'minlaydi. Faoliyatga asoslangan xarajatlar hisobi usullaridan foydalanish esa mahsulot tannarxini real baholash imkonini beradi.

Kelgusida O'zbekiston korxonalarida boshqaruv hisobini modernizatsiya qilish, raqamli texnologiyalarni keng joriy etish va xalqaro tajribalarni amaliyotga tatbiq etish ishlab chiqarish samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Horngren C.T., Datar S.M., Rajan M. *Cost Accounting: A Managerial Emphasis*. — Pearson Education, 2018. — pp. 25–67.
2. Drury C. *Management and Cost Accounting*. — Cengage Learning, 2019. — pp. 112–154.
3. IFRS Foundation. *International Financial Reporting Standards*. — London, 2023. — pp. 45–73.
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining raqamli iqtisodiyotga oid farmonlari va qarorlari. — Toshkent, 2022. — 12–28-betlar.
5. Garrison R., Noreen E., Brewer P. *Managerial Accounting*. — McGraw-Hill Education, 2021. — pp. 210–248.
6. Hilton R. *Managerial Accounting: Creating Value in a Dynamic Business Environment*. — McGraw-Hill, 2020. — pp. 318–340.
7. Kaplan R., Cooper R. *Cost and Effect: Using Integrated Cost Systems to Drive Profitability and Performance*. — Harvard Business School Press, 1998. — pp. 84–126.
8. Hansen D., Mowen M. *Cornerstones of Cost Management*. — South-Western College Publishing, 2017. — pp. 155–192.
9. Needles B., Powers M. *Financial and Managerial Accounting*. — Houghton Mifflin, 2018. — pp. 270–295.
10. Monk E., Wagner B. *Concepts in Enterprise Resource Planning*. — Cengage Learning, 2021. — pp. 101–145.
11. Blocher E., Stout D., Juras P. *Cost Management: A Strategic Emphasis*. — McGraw-Hill, 2019. — pp. 198–236.
12. Atkinson A., Kaplan R., Matsumura E., Young S. *Management Accounting*. — Pearson, 2020. — pp. 144–177.
13. Ohno T. *Toyota Production System: Beyond Large-Scale Production*. — Productivity Press, 1988. — pp. 56–89.
14. Toshmatov Sh. *Boshqaruv hisobi*. — Toshkent: "Iqtisod-Moliya", 2021. — 95–132-betlar.